

مریم محمدی ده‌چشمه

این سفر در قالب بررسی میدانی بافت تاریخی کوهپایه از دیرباز تاکنون، با همراهی استاد ارجمند جناب آقای دکتر عیسی اسفنجاری کناری و مهمان گران قدر ایشان، سرکار خانم مهندس جواهری کوهپایی که از بومیان مهاجرت کرده این خطه بودند، برگزار گردید. در آغاز، جناب دکتر اسفنجاری مروری اجمالی بر تاریخچه و ویژگی‌های شهر کوهپایه ارائه نمودند. شهرستان کوهپایه در شرق استان اصفهان واقع شده و از دیرباز حائز اهمیت بوده است. از جمله دلایل اهمیت آن، قرارگیری در مجاورت یکی از شاخه‌های شاهراه باستانی ابریشم در گذشته و امروزه نیز به موجب قرار داشتن در مسیرهای پرتردد ترانزیتی کشور است. همچنین وجود کاروانسرای صفوی کوهپایه که ثبت جهانی گردیده، بر اهمیت تاریخی آن افزوده است.

بستر اصلی شهر کوهپایه، با استناد به دستکدها، سفال‌های مکشوفه، ویژگی‌های معماری و مصالح ساختمانی غالب، احتمال می‌رود بستر ساسانی دارد. این منطقه در شرق اصفهان واقع شده و از یک‌سو به رشته‌کوه‌های زاگرس منتهی می‌گردد. کوهپایه دارای چهار رشته قنات اصلی است که موجبات رونق کشاورزی و توسعه باغات در این ناحیه را فراهم آورده‌اند.

کوهپایه قدیم به دو بخش درون و بیرون حصار تقسیم می‌شده که این دو بخش درهم‌تنیدگی چشمگیری با یکدیگر دارند. با وجود تخریب‌های فراوان، این درهم‌تنیدگی همچنان در ساختار تاریخی شهر قابل مشاهده است. همچنین در منابع مختلف اشاره شده که در این منطقه دوره‌ای از قلعه‌نشینی نیز رواج داشته و شهر دارای چهار قلعه با ورودی‌های مستقل بوده است.

روند بازدید علمی:

بخش نخست بازدید:

۱. نخستین مقصد، آب‌انبار رباط بود که در مجاورت کاروانسرای صفوی و خارج از قلعه قرار داشت. توضیحات مربوط به این بنای آبی توسط جناب دکتر اسفنجاری ارائه شد. این آب‌انبار به شیوه‌ی تاق و تویزه اجرا شده بود (ت ۱-۱).

ت ۱-۱- آب‌انبار رباط (نگارنده، ۱۴۰۴)

۲. در ادامه، از دروازه بازار و برج آن بازدید به عمل آمد. بنا بر مشاهدات و توضیحات استاد، این دروازه در ادوار مختلف تاریخی دستخوش تغییرات کالبدی گوناگونی بوده است (ت ۲-۱).

ت ۱-۲- دروازه بازار و برج آن (نگارنده، ۱۴۰۴)

۳. پس از عبور از دروازه‌ای که با زاویه ۹۰ درجه عابر را به راسته بازار هدایت می‌کرد، وارد بازاری شدیم که امروزه بخش عظیمی از آن از بین رفته و تنها قسمت‌هایی از حجره‌ها باقی مانده‌اند. حتی پوشش تاق‌ها نیز به‌طور کامل فرو ریخته است و تنها در بخش‌هایی می‌توان داغ تاق‌ها را مشاهده نمود. از نکات قابل توجه، مشاهده خشت‌هایی با ابعاد بزرگ در یکی از حجره‌ها بود که ردپای معماری ساسانی را در خود داشت. امروزه نیمی از راسته قدیمی با کاربری‌هایی متفاوت، به‌صورت نیمه‌فعال باقی مانده است (ت ۱-۳).

ت ۱-۳- بخشی از گوشه سازی تاق تخریب شده اتاقک ساسانی (نگارنده، ۱۴۰۴)

۴. در ادامه، وارد مرکز شهر شده و از کاروانسرای حمام بازدید کردیم. نام این کاروانسرا از آن‌جا برگرفته شده که در گذشته فضولات برای گرم کردن حمام استفاده می‌شده است. با توجه به وضعیت موجود، این بنا در زمره‌ی کاروانسراهای نیمه‌سالم قرار دارد، هرچند که امروزه فاقد کاربری است. در مسیر عبور از معابر و درون کاروانسرا، آثار دستکندهایی مشاهده می‌شد که متعلق به شبکه‌ی عبور زیرزمینی و شهر زیرزمینی در شهر بوده‌اند (ت ۱-۴).

ت ۱-۴- نمونه دستکندهای کاروانسرا حمام (نگارنده، ۱۴۰۴)

۵. سپس، گروه به نظاره‌ی جداره‌های باقی‌مانده از قلعه‌ها، از جمله قلعه کهنه (کهندژ) پرداخت. در این بخش، درباره تعداد طبقات و ابعاد خشت‌های جداره‌ها اطلاعاتی ارائه گردید (ت ۱-۵).

ت ۱-۵-جداره باقی مانده کهندژ (نگارنده، ۱۴۰۴)

۶. مقصد بعدی، مسجد زعفرانی بود که در آن توقفی کرده و درباره شیوهی اجرای پوشش تاق‌ها بحثی علمی از جانب استاد شکل گرفت. در بررسی‌های صورت گرفته، می‌توان ذوق و خلاقیت معمار را در طراحی متفاوت کاربردی‌های دو تاق در یک فضا مشاهده کرد (ت ۱-۶).

ت ۱-۶-فضای داخلی مسجد زعفرانی (نگارنده، ۱۴۰۴)

۷. پس از آن، به مسجد جامع رفته و در مسیر، از کاروانسرای آجری نیز بازدید شد. برخلاف کاروانسرای حمام، این بنا امروزه کاربری جدیدی یافته و در آن مراسمات مذهبی برگزار می‌شود. درباره مسجد جامع، با توجه به بررسی‌های ماکسیم سیرو، احتمال داده شده که بستر اصلی آن متعلق به دوران ساسانی و دارای کاربری آتشکده بوده و پس از ورود اسلام به تدریج تغییر کاربری و کالبدی یافته است. البته این فرضیه به دلیل نبود مطالعات دقیق، قطعی نیست. یکی از نکات جالب توجه در پلان مسجد، انحراف آن در بخشی از بنا بود که با زاویه‌ای غیر از ۹۰ درجه مسیر کوچه، این تغییر را می‌توان ناشی از تحولات شهری و تعریض کوچه‌ها در طول تاریخ دانست. از ویژگی‌های معماری مساجد شبستانی آن دوران که در این مسجد مشهود بود، می‌توان به جرزه‌های ضخیم و دهانه‌های باریک اشاره کرد. همچنین، از محرابی که در زیرزمین با پلان چهارصفه (چلیپایی) بود بازدید شد که گمان می‌رود نخست این فضا ساخته شده و سپس آتشکده بر فراز آن بنا گردیده است.

۸. بازدید از آب‌انبار محمدجعفر نیز انجام شد که در قیاس با سایر آب‌انبارها، به دلیل توجه بیشتر و انجام مرمت، سالم‌تر باقی مانده بود.

۹. مقصد پایانی این بخش، خانه جواهری بود که نمونه‌ای ممتاز از معماری مسکونی منطقه به‌شمار می‌رفت. خانم مهندس جواهری که این خانه را میراث اجدادی خود می‌دانستند، شرحی جامع از تاریخچه‌ی خانه و وقایع مربوط به ساکنان آن ارائه دادند (ت ۱-۷).

ت ۱-۷- تصویری از فضای داخلی شاهنشین خانه جواهری (نگارنده، ۱۴۰۴)

بخش دوم بازدید:

۱. در آغاز این بخش، بازدید از خود کاروانسرای صفوی صورت گرفت (ت ۱-۸). سپس، به مسجد معصوم رفته که دارای تزئینات ارزشمندی همچون مقرنس‌ها بود (ت ۱-۹). در این بخش، جناب آقای گرشب توذیحات جامعی درخصوص آلات و شیوهی اجرای مقرنس‌ها ارائه نمودند.

ت ۱-۹- نمایی از مقرنس اجرا شده در مسجد معصوم (نگارنده، ۱۴۰۴)

ت ۱-۸- نمایی از کاروانسرا (نگارنده، ۱۴۰۴)

۲. ادامه مسیر با بازدید از حصار اصلی شهر و دیگر آب‌انبارهای موجود در بافت تاریخی همراه بود. در یکی از آب‌انبارها توقفی صورت گرفت و استاد، اطلاعات مفصلی درباره نحوه‌ی ساخت، عملکرد و ویژگی‌های آن بیان فرمودند.

۳. در نزدیکی پایان سفر نیم‌روزه، از کوچه‌باغات کوهپایه گذر کردیم. این باغ‌ها نمایانگر خلاقیت کشاورزان منطقه در مواجهه با کم‌آبی کویری است، به گونه‌ای که باغات را در سطحی پایین‌تر از کوچه‌ها احداث کرده‌اند تا آبیاری بهینه‌تری حاصل شود (ت ۱-۱۰).

ت ۱-۱۰- کوچه باغ (نگارنده، ۱۴۰۴)

۴. در انتهای مسیر، از خانه‌های متعلق به دوره تیموری و آل مظفر بازدید کرده. این خانه‌ها با ایوان‌های مرتفع، حیاط‌های کوچک اما سرسبز، و باغاتی کوچک در انتهای ملک، شکوه معماری ایرانی را به نمایش می‌گذاشتند (ت ۱-۱۱). از جمله این

خانه‌ها، یکی متعلق به غیاث‌الدین، پدر حافظ شیرازی، بوده است (ت ۱-۱۲). در پایان، با بازدید از یخچال قدیمی شهر که همچون خندقی در پای دیوار واقع شده و امروزه آثار اندکی از آن باقی مانده است، این سفر به پایان رسید.

ت ۱-۱۱-نمایی از خانه غیاث‌الدین (نگارنده، ۱۴۰۴)

ت ۱-۱۰-مجموعه خانه‌های آل مظفر (نگارنده، ۱۴۰۴)

در نتیجه این بازدید میدانی فرصتی ارزشمند برای آشنایی نزدیک با شاخصه‌های معماری ادوار مختلف تاریخی در بافت کهن کوهپایه بود. دانشجویان توانستند از نزدیک جلوه‌هایی از زندگی، معماری، نظام آبیاری و خلاقیت بومی را در دل کویر لمس کنند. این تجربه، بر غنای علمی و فرهنگی گروه افزود و تأملی عمیق‌تر نسبت به حفاظت از میراث معماری ایران فراهم آورد.